

УДК 904:911.37:391.7–035.56(282.247.314+282.247.322)–192)“0”

КІСТЯНІ ГРЕБЕНІ В АРХЕОЛОГІЧНИХ КОМПЛЕКСАХ КУЛЬТУР ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е. ДНІСТРО-ПРИП'ЯТСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Ярослав ОНИЩУК
Володимир ПРОКОПІВ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна,
e-mail: onyshchuk@ukr.net;
prockopiv@gmail.com*

Розглянуто питання поширення, типологічних особливостей та хронології кістяних гребенів, знайдених на поселеннях і могильниках культур першої половини І тисячоліття н. е. Дністро-Прип'ятського межиріччя. Коротко охарактеризовано їхнє значення та використання в тогочасному суспільстві.

Ключові слова: кістяні гребені, тип, варіант, поширення, хронологія, використання, поселення, могильники, культури першої половини І тисячоліття н. е.

Серед кістяних виробів на пам'ятках першої половини І тисячоліття н. е. найпоширенішими та найскладнішими за способом виготовлення є гребені. Вони відомі в археологічних комплексах пшеворської, липицької, зубрицької, вельбарської та черняхівської культур, населення яких проживало на території між Дністром і Прип'яттю. У Карпатському регіоні такі знахідки подекуди трапляються в похованнях культури карпатських курганів.

Тема косторізного виробництва мало опрацьована в науковій літературі, проте проблеми класифікації та хронології кістяних виробів все ж таки привертала увагу дослідників. Зокрема, над вивченням цих питань працювали С. Томас [Thomas, 1960], Г. Нікітіна [Никитина, 1969], А. Хмельовська [Chmielowska, 1971], Ю. Кухаренко [Кухаренко, 1980, с. 52–57], Р. Шишкін [Шишкін, 1999] та ін. Однак способи побудови класифікаційних схем та висновки кожного із них дещо відрізняються.

Першу загальну класифікацію кістяних гребенів римського часу зробила німецька дослідниця Сігрід Томас. Варто зазначити, що своє дослідження автор побудувала суто на опублікованих матеріалах, не маючи доступу до самих виробів [Thomas, 1960, s. 55]. Вона поділила їх на дві великі групи: одночастинні та багаточастинні.

Одночастинні гребені за формою спинки дослідниця розклала на чотири типи з різноманітними варіантами: тип А – гребені з півкруглою спинкою;

тип В – гребені з напівовальною спинкою; тип С – гребені трикутної форми; тип D – гребені дзвоноподібної форми.

Тричастинні гребені за цими ж ознаками поділено на три типи з кількома варіантами в кожному: тип I – спинка півкруглої форми; тип II – спинка трапецієподібної форми; тип III – спинка складної форми, в основі якої лежить прямокутник з півкруглою, широкою середньою частиною.

Окрім класифікації гребенів, С. Томас звернула увагу на способи їхнього виготовлення та оздоблення, а також розглянула детальну хронологію [Thomas, 1960, s. 75–77, 120]. Доречно наголосити, що автор розробила не одну загальну схему датування, а чотири окремі – для різних ареалів поширення кістяних гребенів: басейнів Одери, Ельби, Рейну та північного ареалу германських племен. Як бачимо, у цій роботі фактично не було охоплено східноєвропейський ареал, зокрема територію межиріччя Дністра та Прип'яті, і лиш побіжно згадано дві черняхівські пам'ятки – Привільне та Миколаївка [Thomas, 1960, s. 114].

На основі класифікації С. Томас була написана стаття Галини Нікітіної “Гребни черняховской культуры”. У ній звернуто увагу на датування черняхівських гребенів та визначення шляхів поширення різних типів цих виробів. Зокрема, одночастинні гребені автор датує I – початком III ст. н. е.; перший тип тришарових гребенів – початком III – кінцем IV ст. н. е.; другий тип – не раніше III–IV ст. н. е.; третій тип – IV ст. н. е. [Никитина, 1969].

Також Г. Нікітіна припустила, що форми гребенів, знайдених на черняхівській території, спершу побутували в північних районах Центральної Європи, і були принесені носіями культури Трішин-Дитиничі [Никитина, 1969, с. 159]. Цю тезу свого часу розкритикував В. Баран, аргументуючи наявністю найраніших форм кістяних гребенів у зубрицькій та липицькій культурах [Баран, 1981, с. 121].

Принципово нову класифікацію гребенів черняхівської культури розробив Роман Шишкін. За традиційною схемою тришарові гребені він поділив на три типи, в кожному з яких виділено по декілька варіантів. Хронологічні межі їхнього побутування були уточнені за матеріалами поховальних комплексів. Тип I: гребені з півкруглою спинкою (ручкою). Варіанти низьких пропорцій і підтрикутної форми характерні для другої третини III – початку IV ст. н. е., з високою спинкою, у вигляді правильного півкруга, використовували їх протягом IV ст. н. е. Тип II: гребені зі спинкою у вигляді трапеції. Датуються другою третьою III – другою третьою IV ст. н. е. Тип III: спинка має виступаючу середню частину (голівку), вони з'являються в IV ст. н. е.; у Європі найбільша концентрація знахідок гребенів типу III припадає на черняхівську територію, де ця форма й виникла [Шишкін, 1999].

Окрім нової класифікації кістяних гребенів, Р. Шишкін висловив думку, що екземпляри з плечиками третього типу мають черняхівське походження. Його підтримав М. Щукін, аргументуючи наявністю в черняхівській культурі фінального етапу косторізних майстерень (Велика Снітинка, Бирлад-Вале Сяке

32 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2012. Випуск 14–15 на території Молдови) і відсутністю останніх в інших ареалах, де гребені такого типу невідомі [Щукин, 2005, с. 117].

В іншій статті Р. Шишкін визначив хронологічні ознаки тришарових гребенів черняхівської культури [Шишкін, 2002]. До них він зарахував їхні пропорції, конструктивні особливості бічних накладок, наявність “плоских” ніжок, декоративні пропили на голівці та кількість заклепок для скріплення пластин виробу. Дослідник переконаний, що для гребенів без плечиків головною хронологічною ознакою є тенденція до збільшення висоти голівки. При цьому її форма може бути різною – округлою, підтрикутною, трапецієподібною. Важливим хронологічним показником ранніх гребенів черняхівської культури є ширина виробу. На думку Р. Шишкіна, гребені, в яких висота голівки дорівнює половині ширини, можна датувати другою половиною III – початком IV ст. н. е. За такою схемою до IV ст. н. е. віднесено вироби, висота яких перевищує половину ширини. Окрім того, пізніми ознаками дослідник назвав формування бокових обкладинок з двох і більше пластин, використання великої кількості заклепок, а також наявність у гребенів плоских ніжок на краях [Шишкін, 2002, с. 244].

На характерні риси орнаментативної кістяних гребенів черняхівської культури звертав увагу Іон Винокур. Він висловив припущення, що солярний орнамент з дванадцяти концентричних кружечків мав магичний сенс і символізував кількість місяців у році. Наявність на гребенях великих і маленьких кружечків дослідник також пов'язав з віруваннями, вважаючи, що вони символізують небесні світила [Винокур, 1972, с. 127].

Незважаючи на таку досить значну історіографію проблеми, вивченню кістяних гребенів першої половини I тис. н. е. з території Дністро-Прип'ятського межиріччя було приділено недостатньо уваги. Спробуємо охарактеризувати ці вироби, використовуючи вищенаведені типологічні схеми.

За своєю конструкцією кістяні гребені поділяють на дві основні групи: одношарові і тришарові. Першу групу формують два типи гребенів – одночастинні, тобто виготовлені з суцільного шматка рогу і тричастинні, зроблені з трьох частин, розміщених в одній площині та скріплених за допомогою поздовжніх залізних чи бронзових штифтів. До другої групи належать тришарові багаточастинні екземпляри, які складаються з декількох пластин, розміщених у три шари: дві зовнішні формують спинку, а на внутрішній – вирізані зубці гребеня. Частини виробу скріплені між собою за допомогою бронзових або залізних заклепок.

Одношарові гребені (рис. 1). Перший тип групи одношарових гребенів є найпростішим за способом виготовлення. За формою він має декілька варіантів.

Варіант 1. Кістяні одношарові одночастинні гребені з півкруглою спинкою. Такі вироби на території Дністровсько-Прип'ятського межиріччя відомі на пам'ятках липицької, зубрицької та вельбарської культур. Зокрема, два гребені цього типу виявлено на липицькому поселенні Майдан-Гологірський

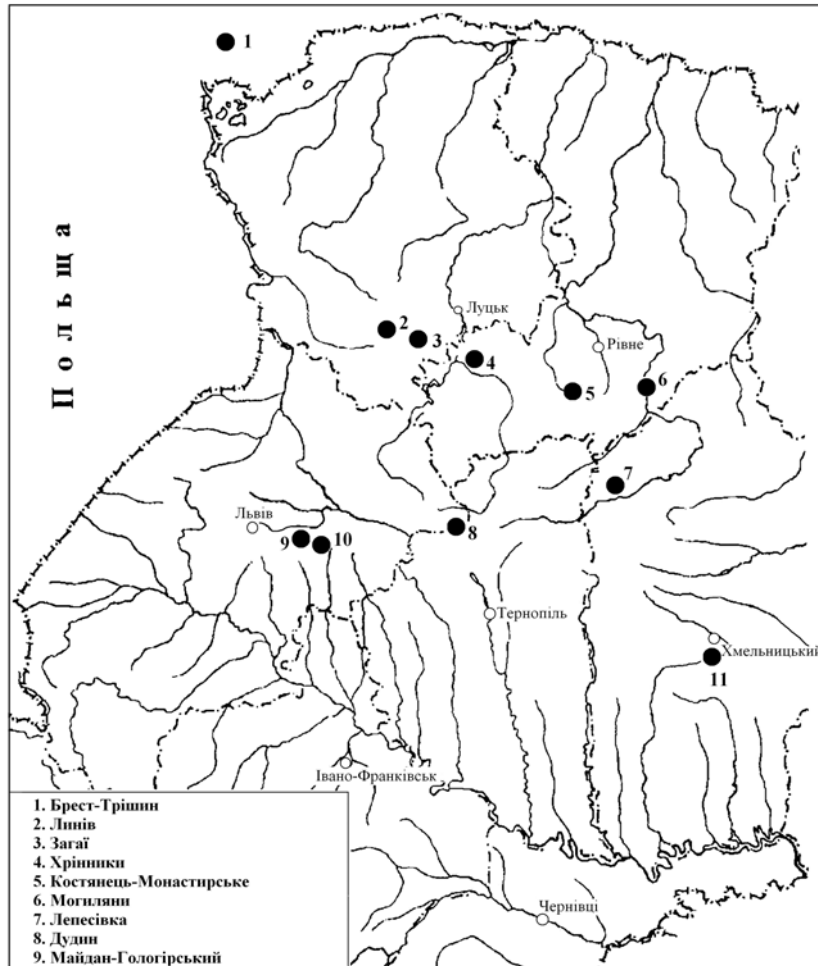

Рис. 1. Поширення одношарових гребенів в межиріччі Дністра та Прип'яті.

Fig. 1. Distribution of combs with single layer in the area between rivers Dniester and Prypiat.

[Цигилик, 1975, с. 125]. Знахідки прикрашені в першому випадку двома, а в другому – трьома заглибленими лініями поверх зубців. Довжина гребенів – 6,5 см, висота першого з них – 6 см, другого точно встановити не можливо через надламани зубчики.

Ще один подібний екземпляр відомий з поселення зубрицької культури Загаї II [Козак, 2008, с. 359, рис. 175, 7]. Він виготовлений з уламка кістки, має півкруглу спинку і вертикальні бочки. Над зубчиками розташовані три прорізані горизонтальні жолобки, які слугували орнаментом. Ширина гребеня 5,5 см, товщина 1,2 см. Аналогічний за формою гребенів було виявлено на зубрицькому поселенні Линів [Козак, 1994, с. 46; 2008, с. 374, рис. 206, 10, 207, 11]. На

34 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2012. Випуск 14–15
відміну від попереднього цей виріб орнаментований по краю спинки і вздовж зубців врізною лінією, до якої примикають подвійні кільця з ямками у центрі. На зубрицькому поселенні в Хрінниках знайдено гребінь, орнамент якого складався з чотирьох заглиблених солярних знаків [Козак, 2008, с. 429, рис. 247; Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 72, рис. 14].

На пам'ятках вельбарської культури один гребінь цього типу знайдено на поселенні Костянець-Монастирське II [Ткач, 2008, с. 203]. Його орнаментовано двома горизонтальними смугами по три врізні горизонтальні лінії в кожній. Вісім таких знахідок відомо на вельбарському могильнику Брест-Трішин [Кухаренко, 1980, с. 53]. За своєю орнаментациєю вони дещо відрізнялися одна від одної. Гребінь з поховання 14 має спинку, прикрашену з обох сторін концентричними кружечками. Екземпляр з поховання 17 оздоблений кружечком і двійними борознами. У похованні 19 знайдено виріб, орнаментований тільки борознами. З поховання 24 походить гребінь, спинка якого з обох боків вкрита концентричними кружечками, борознами і решітчастими заглибинами. У похованні 29 виявлено екземпляр, прикрашений лише двома борознами.

Для черняхівської культури гребені першого варіанта є рідкісними і відомі тільки на пам'ятках в Лепесівці та Ружичанці [Щукин, 2005, с. 176]. Натомість більше відомі вони в Повісленні та в басейні Одера [Thomas, 1960, s. 56–57].

Розглянемо хронологічні межі поширення описаних гребенів. Поселення зубрицької культури, де знайдені односкладові екземпляри з півкруглою спинкою, функціонували в кінці I–II ст. н. е. (Линів, Хрінники) [Козак, 2008, с. 374] та II ст. н. е. (Загаї II) [Козак, 2008, с. 359]. Гребені з вельбарського могильника Брест-Трішин виявлені в комплексах з фібулами гребінчастого типу, хронологія яких визначена кінцем II – початком III ст. н. е. На думку Володимира Цигилика, пам'ятки липицької культури Верхнього Подністер'я треба відносити до початку I – початку III ст. н. е. [Цигилик, 1975, с. 129]. Зокрема, цим часом датується поселення в Майдані-Гологірському, де знайдено вищезгаданий одночастинний гребінь з півкруглою спинкою [Цыгылык, 1971, с. 203]. Третім століттям нашої ери окреслюють одночастинні гребені з черняхівських пам'яток у Лепесівці та Ружичанці.

Отже, загальні хронологічні межі поширення кістяних гребенів першого варіанта визначаються кінцем I–III ст. н. е. Їхні найраніші екземпляри, знайдені на території Повіслення та в басейні Одера, датовані I–II ст. н. е. [Thomas, 1960, s. 56–57]. Очевидно, саме звідти, за посередництвом носіїв пшеворської культури, вони потрапили в межиріччя Дністра і Прип'яті, де поширилися серед липицького та зубрицького населення. Аналогічними гребенями користувалися племена вельбарської культури на Західній Волині, заселивши її на початку III ст. н. е. з басейну Вісли. Саме з готами треба пов'язувати появу одночастинних гребенів з півкруглою спинкою на черняхівських поселеннях у Лепесівці та Ружичанці.

Варіант 2. Одночастинні гребені з трикутноподібною спинкою. Порівняно з попередніми, такі знахідки є доволі рідкісними. Вони відомі в комплексах вельбарської і черняхівської культур. П'ять екземплярів цих предметів знайдені на могильнику у Бресті-Трішині. Зокрема, в похованнях 3, 5, 6, 28, 42 виявлені гребінці з трикутною спинкою, орнаментованою різними комбінаціями концентричних кружечків, прямих і пунктирних ліній. Для черняхівських пам'яток такі екземпляри відомі лише в Лепесівці та Яшові [Кухаренко, 1980, с. 54].

Хронологія одночастинних гребенів з трикутною спинкою є вужчою порівняно з виробами вищеописаного варіанта. Екземпляри з могильника Брест-Трішин за знахідками підв'язних фібул датуються кінцем II – серединою III ст. н. е. [Кухаренко, 1980, с. 60–61]. Не пізніше середини III ст. датовані гребені з черняхівських пам'яток. Відомі вони і в північних районах Центральної Європи, де трапляються в комплексах другої половини II–III ст. н. е. Окрім того, такі гребені були типовими на пам'ятках Південної Скандинавії, де побутували аж до V ст. н. е.

Варіант 3. З могильника в Ружичанці відомий одночастинний гребінь, що мав трапецієподібну форму. Проте, це одиничний екземпляр, не зовсім типовий для одночастинних гребенів. Натомість така форма властива для тришарових виробів кінця III–IV ст. н. е.

До **другого** типу першої групи знахідок належать одношарові гребені, що склалися з трьох частин, скріплених за допомогою повздовжнього залізного штифта. Вони є характерними для пам'яток вельбарської та черняхівської культур, проте трапляються нечасто. Зокрема, один із таких екземплярів виявлений на вельбарському поселенні Дудин II [Онищук, 2000, с. 13–31]. Він складений з трьох частин, скріплених по довжині залізним стержнем. Спинка дугоподібною форми і закінчується конічним пружкоподібним виступом. Виріб орнаментований двома прямими горизонтальними лініями (рис. 2). Довжина гребеня становить 8 см, висота – 6,5 см. На вельбарському могильнику Брест-Трішин відомі три такі гребені [Кухаренко, 1980, с. 54]. Один із них орнаментований концентричними кружечками і горизонтальними

Рис. 2. Одношаровий гребінь з поселення вельбарської культури Дудин II (фонди Бродівського краєзнавчого музею).

Fig. 2. Comb with single layer from settlement of Velbar culture Dudyn II (funds of Brody Museum of local history).

36 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2012. Випуск 14–15
лініями (поховання 61), а інший – лише горизонтальними лініями (поховання 29). Знахідки подібних екземплярів зафіксовані на могильниках Стара Вісь, Цецелі, Могиляни, а також на поселенні Лепесівка. Характерно, що усі вони мали півкруглу спинку.

Зазначений тип гребенів притаманний для території Центральної Європи. Основний район їхнього розповсюдження розташований у межиріччі Одера і Варти, заселений носіями пшеворської культури. Відомі вони також у Повісленні та на пшеворських пам'ятках Закарпаття. Очевидно, що тричастинні гребені були проміжною ланкою від одночастинних до багаточастинних виробів пізньоримського часу. Цьому відповідає й хронологія їхнього побутування, визначена другою половиною II – першою половиною III ст. н. е.

Тришарові гребені (рис. 3). Тришарові багаточастинні кістяні гребені становлять другу групу досліджуваних предметів. Вони, на відміну від попередніх, мали два зовнішні та один внутрішній шари. Зовнішні були сформовані з двох широких суцільних кістяних пластин. Натомість внутрішній утворювали декілька (переважно 5–6) розміщених в один ряд пластинок, що мали прорізані зубчики. Конструкцію скріплювали за допомогою бронзових, залізних заклепок або трубочок. У деяких гребенях для заповнення внутрішнього шару спинки, використовували деревину. Вироби цієї конструкції здебільшого є однотипними і відрізняються лише формою спинки та основи. Відповідно до цього їх поділяють на декілька варіантів.

Варіант 1. Тришарові багаточастинні гребені з півкруглою спинкою були найпоширенішим видом. Окрім липицької, вони часто трапляються в комплексах культур другої чверті I тис. н. е. межиріччя Дністра та Прип'яті. На зубрицьких пам'ятках тришарові гребені з півкруглою спинкою відомі з поселень у Підберізцях і Сокільниках. У вельбарській культурі вони знайдені в Ромоші, Хрінниках, Боратині, Гіркій Полонці, Любомлі, Брест-Трішині. Однак найчисленнішими вони є на черняхівських поселеннях і могильниках: в Іванківцях, Ріпневі II, Білій, Великих Бірках, Чернелеві-Руському, Чеснівському Раковці, Оселівці та ін.

Форма тришарових гребенів з півкруглою спинкою подібна до таких самих виробів одночастинної конструкції. Два такі екземпляри із зубрицьких поселень у Сокільниках і Підберізцях мали довжину 12 см та ширину 7 см. Гребені з Хрінників мали розміри 9–10×6–7,5 см [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 104–105], з Ріпнева II – 8,30–8,50×5,30–6 см [Баран, 1964, с. 248].

Вироби цього типу відрізняються формою спинки, утворюючи декілька підваріантів. Найчастіше вона є високою, пропорційно-овальної форми. Такі гребені відомі у комплексах деяких пам'яток римського часу межиріччя Дністра і Прип'ятті. Зокрема, вони знайдені в Косанові, Оселівці, Бовшеві II, Черепині, Ріпневі II, Чернелеві-Руському, Хрінниках, Любомлі, Брест-Трішині та ін.

Дещо рідше трапляються гребені з низькою, присадкувато-овальною спинкою. Таку форму мали вироби з Незвиська, Оселівки, Бовшева П, Чеснівського Раковця, Підберізців, Соکیلників, Неслухова, Ріпнева П, Черепина, Любомля, Брест-Трішина. Частіше знаходили гребені, спинка яких має досить високі пропорції і форму наближену до трикутника із заокругленою верхівкою. Подібні знахідки відомі з Косанова, Куропатників, Романківців, Чернелева-Руського, Ромоша, Іванковець, Хрінників, Гіркої Полонки, Боратина.

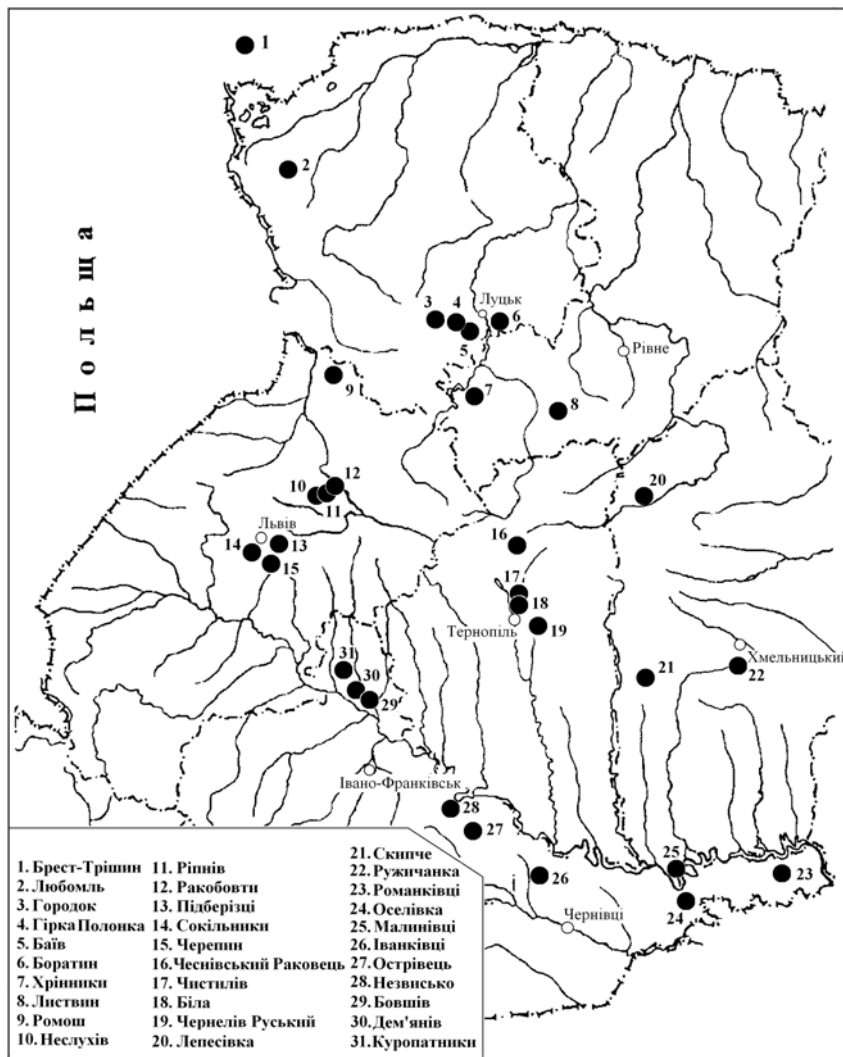

Рис. 3. Поширення тришарових гребенів у межиріччі Дністра та Прип'яті.

Fig 3. Distribution of combs with three layers in the area between rivers Dniester and Prypiat.

Рис. 4. Тришарові гребені: 1 – Бовшів II (поселення черняхівської культури) (фонди Археологічного музею ЛНУ імені І. Франка); 2 – Чернелів-Руський (могильник черняхівської культури) (фонди Тернопільського краєзнавчого музею); 3 – Листвин (фонди Археологічного музею ЛНУ імені І. Франка); 4 – Чернелів-Руський (могильник черняхівської культури) (фонди Тернопільського краєзнавчого музею); 5 – Сокільники I (фонди Історико-краєзнавчого музею м. Винники).

Fig. 4. Combs with three layers: 1 – Bovshiv II (Cherniakhiv culture settlement) (funds of Archaeological Museum of Lviv University); 2 – Cherneliv-Rus'ky (Cherniakhiv culture necropolis) (funds of Ternopil Museum of local history); 3 – Lystvyn (funds of Archaeological Museum of Lviv University); 4 – Cherneliv-Rus'ky (Cherniakhiv culture necropolis) (funds of Ternopil Museum of local history); 5 – Sokilnyky I (funds of Vynnyky Museum of local history).

Отже, тришарові гребені з півкруглою або трикутноподібною спинкою є досить рідкісними для пам'яток ранньоримського часу. Зокрема, вони зрідка трапляються у зубрицьких і подекуди вельбарських комплексах. Натомість у

черняхівській культурі такі знахідки відомі на більшості з широко досліджених пам'яток Верхнього та Середнього Подністер'я.

Як зазначено вище пластини тришарових гребенів скріплювалися між собою за допомогою наскрізних заклепок або трубочок. Основним металом для їх виготовлення слугувала бронза [Магомедов, 2001, с. 102], проте на пам'ятках вельбарської та ранньої фази черняхівської культури трапляються випадки використання для цієї мети заліза (Підберізіці, Сокільники I, Ріпнів II, Острівець, Брест-Трішин). Кількість заклепок, які використовували для скріплення гребеня, неоднакова і зазвичай залежала від металу, з якого їх виготовляли. Наприклад, кількість залізних заклепок коливалася від 5 до 7 (Брест-Трішин, Підберізіці, Ріпнів II), бронзових – зростало до 12–15. Зазвичай їх розміщували в два ряди – один ряд уздовж основи гребеня над зубчиками, а другий – дугою по периметру спинки. Зрідка також трапляються екземпляри з однорядним розташуванням заклепок поверх зубчиків (Ріпнів II, Бовшів II, Чернелів-Руський).

Перший варіант гребенів має доволі варіативні види орнаментів. З Брест-Трішина відомі вироби, поверхня яких прикрашена заштрихованими трикутниками [Кухаренко, 1980, с. 10] або оздоблена косими борознами [Кухаренко, 1980, с. 19]. На гребенях з Хрінник в одному випадку спинка орнаментована рядом кілець з крапкою посередині, в другому – складною комбінацією кіл і крапок [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 104–105]. З поселення в Гіркій Полонці походить знахідка, прикрашена прокресленими концентричними кільцями, які утворюють незвичайну композицію з трьох крапок і трьох дуг [Брайчевский, 1964, с. 174]. На черняхівському поселенні у Незвиську знайдено шматок кістяної дугоподібної обкладки гребеня, прикрашеної двома рядами циркульного орнаменту [Смирнова, 1964, с. 206]. З Бовшева II походить знахідка, оздоблена концентричними кільцями у вигляді перевернутого розлогого тризубця (рис. 4, 1) [Баран, Гопкало, 2005, с. 40, рис. 15, 7]. Комбінація циркульного та геометричного орнаментів спостерігається на гребені з Куропатників [Баран, Гопкало, 2005, рис. 15, 6]. У Чернеліві-Руському знайдено два екземпляри з орнаментами у вигляді двох горизонтальних борозен в основі [Герета, 2002, с. 233] і комбінації трьох великих багатократних концентричних кіл, двох рядів маленьких колечок вздовж краю спинки та сітки клітинок у центрі предмета (рис. 4, 2) [Герета, 1995, с. 156]. Подібно до останнього був прикрашений гребінь, знайдений на дитинці давньоруського Листвина¹. Комбінацію малюнка тут утворюють два ряди невеличких колечок з крапками, розташованих по краю спинки, і велике багатократне коло в центрі виробу (рис. 4, 3). З поселення в Неслухові походить гребінь, на якому верхня частина спинки орнаментована чотирма подвійними кільцями з крапками у середині [Nadaczek, 1904, tabl. 1, 5].

¹ Зберігається у фондах Археологічного музею Львівського університету.

Хронологічно тришарові багаточастинні гребені з півкруглою або трикутною спинками вважають дещо пізнішими за одношарові. До найраніших можна віднести вироби з зубрицьких та вельбарських пам'яток. Не пізніше III ст. н. е. датують гребінець з низькою овальною спинкою і п'ятьма залізними заклепками із поселення Підберізці [Козак, 2008, с. 262]. До III – першої половини IV ст. н. е. можна віднести подібний гребінь з поселення Соکیلники I (рис. 4, 5) [Козак, 2008, с. 292]. Екземпляри з Брест-Тришина, на основі гребінчастих і підв'язних фібул, датовані часом не пізніше першої половини III ст. н. е. [Кухаренко, 1980, с. 61]. До цього ж періоду належить гребінь з Любомля [Кухаренко, 1980, с. 80]. Часом III–IV ст. н. е. визначена хронологія виробу з Ріпнева II [Баран, 1964, с. 248].

Отже, кістяні тришарові гребені з півкруглою спинкою, з'явившись наприкінці II ст. н. е., використовували протягом усього III та початку IV ст. н. е. Цікавим є той факт, що в III ст. н. е. співіснували одночасно одношарові та тришарові гребені. Однак у подальшому спостерігається їхня поступова заміна останніми. На пам'ятках Верхнього та Середнього Подністер'я одношарові гребені були у побуті протягом I–II ст. н. е., але вже з кінця II ст. такі знахідки стають рідкіснішими, натомість з'являються вироби тришарової конструкції. На території Західної Волині однашарові гребені використовували у II–III ст. н. е. і лише наприкінці III ст. їх змінили тришарові.

Варіант 2. Гребені з трапецієподібною спинкою. У межиріччі Дністра та Прип'яті вони відомі лише на пам'ятках черняхівської культури. Зокрема, такі предмети знайдено на могильниках в Романківцях, Ружичанці, Косанові, Чеснівському Раковці, Чернелеві-Руському та поселенні в Черепині.

Гребінь з могильника в Романківцях повністю зітлів, але від нього залишився на землі чіткий слід з зеленими відбитками бронзових заклепок. Такий самий екземпляр відомий з могильника в Ружичанці, де, як згадувалося вище, було знайдено одночастинний гребінь також трапецієподібної форми. З Косанівського могильника походить ще один виріб такої ж форми, проте в нього бічні сторони не прямі, а заокруглені, спинка прикрашена пунктирним зигзагоподібним орнаментом [Кравченко, 1967, с. 114]. Ще три гребені виявлено на могильнику в Чеснівському Раковці. Два з них не мали жодного орнаменту, третій прикрашений невеличкими концентричними кільцями [Винокур, Островский, 1967, с. 149]. У фондах Тернопільського обласного краєзнавчого музею зберігаються два цілі і один фрагмент аналогічних гребенів, знайдених у Чернелеві-Руському. Серед виробів цього типу виділяється фрагмент гребеня з Черепина. Він, на відміну від інших, знайдений на поселенні. Його частини скріплені між собою залізними заклепками. З обох боків спинка прикрашена подвійними різними горизонтальними лініями [Баран, 1961, с. 71].

Гребені з трапецієподібною спинкою не такі численні як з півкруглою. Серед пам'яток з-за меж досліджуваного нами ареалу помітне їхнє переважання

Загалом гребені другого варіанта датують другою третьою III – другою третьою IV ст. н. е. і займають проміжну позицію між екземплярами першого і третього варіантів. До цього ж часу Г. Нікітіна відносить екземпляр з могильника Романківці [Никитина, 1996, с. 107]. Кінцем III – початком V ст. н. е. можна окреслити час побутування гребенів, знайдених у Ружичанському, Косанівському та Раковецькому могильниках.

Варіант 3. До третього, за хронологією найпізнішого, однак досить поширеного варіанта знахідок, відносять гребені дзвоноподібної форми з прямими або легко піднятими догори плечиками. В досліджуваному нами ареалі такі вироби є типовими переважно для черняхівської культури. Вони знайдені на низці пам'яток басейнів Верхнього і Середнього Дністра та верхів'їв Західного Бугу (поселення Черепин, Ракобовти, Чистилів, Скипче, могильники Чеснівський Раковець, Романове Село, Чернелів-Руський, Острівець, Малинівці, Оселівка, Одая, Романківці, Косанове та ін.) У вельбарській культурі гребені цього типу відомі з поселення Городок [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 55] і могильника Баїв II [Кухаренко, 1975, с. 52, рис. 3, 11] на Західній Волині. Поза нашим ареалом такі екземпляри поширені по всій території від Ельби до Вісли, але майже повністю відсутні у Скандинавії. Натомість значна концентрація їх простежується в Середньому Подунав'ї, зокрема і в межах римських провінцій [Щукин, 2005, с. 175].

Більшість із знахідок неорнаментовані, інші прикрашені геометричним або циркульним малюнком. Наприклад, дзвоноподібний гребінь з поселення в Черепині представлений уламком спинки зі залізними заклепками, прикрашеної різьбленим геометричним орнаментом [Баран, 1961, с. 71, табл. XVI, 3]. Екземпляр з могильника Одая був скріплений досить великою, порівняно з іншими гребенями, кількістю бронзових заклепок (23 шт.) [Никитина, 1996, с. 34]. Такий самий гребінь з аналогічно розташованими 20 бронзовими заклепками походить з поховання 264 Чернелево-Руського могильника (рис. 4, 4)². Цікаву орнаментацию мав гребінь з могильника Романківці. У його основі було дві горизонтальні борозни, розміщені так, що між ними знаходився ряд заклепок [Никитина, 1996, с. 119]. Два екземпляри з Косанівського могильника також були оздоблені: гребінь з поховання 30 мав велике п'ятикратне концентричне коло, яке займало майже усю поверхню спинки, ще один з поховання 26 у верхівці спинки був прикрашений геометричним пунктирним малюнком [Кравченко, 1967, с. 126, табл. 11, 1, 5].

Розміри гребенів з дзвоноподібною спинкою здебільшого становлять 8–9×5,8–7 см. Наприклад, екземпляр з Чеснівського Раковця мав ширину 9 і висоту 5,8 см [Гей, 1990, с. 112], гребінь з Скипча – 9×6 см [Dąbrowska-Piętka, 1961,

² Зберігається у фондах Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

42 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2012. Випуск 14–15 s. 219, tabl. XLIV, 16]. Цікавою за конструкцією є знахідка з поселення в Городку. Вона має вузьку прямокутну спинку довжиною 8 см. Посередині збереглися залишки дзвоноподібного виступу, який обламався. Для подальшого використання гребеня відламана частина була згладжена напильником [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 55].

Вважається, що гребені з плечиками є найпізнішими з виробів тришарової конструкції. Більшість дослідників сходяться до думки, що цей тип сформувався в кінці IV ст. і зник наприкінці V ст. н. е. Однак на пам'ятках межиріччя Дністра і Прип'яті період функціонування цих гребенів переважно визначається IV – початком V ст. н. е. Ймовірно, найранішою є знахідка з черняхівського могильника Малинівці на Середньому Дністрі, яка у своїй формі поєднує риси першого і третього варіантів. На думку С. Пачкової та Е. Яковенко, пам'ятка датується III–IV ст. н. е. [Пачкова, Яковенко, 1983, с. 55, рис. 4, 8]. Гребінь з Косанівського могильника синхронний зі знайденими там фібулами і пряжками IV–V ст. н. е. [Кравченко, 1967, с. 114]. На переконання Г. Нікітіної, екземпляри з Романківців та Одаї використовували у другій половині IV ст. [Никитина, 1996, с. 26, 107]. Цим же часом визначають хронологію поселення в Городку [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 56] та могильника в Чеснівському Раковці [Гей, 1990, с. 114]. Також IV ст. н. е. можна датувати гребені з Черепина [Баран, 1961, с. 75] та Баєва [Кухаренко, 1975, с. 60].

Отже, кістяні гребені, без сумніву, були одними з найпоширеніших виробів з кістки. Їхнє функціональне призначення в усі часи було однаковим: розчісування волосся або шерсті. В археологічних культурах пізньолатенського та ранньоримського часу гребені трапляються досить рідко. Натомість у пізньоримський період їхнє використання набуло масовості. Найчастіше гребені різних типів виявлені на могильниках. Зокрема, в кремаційних похованнях вони містяться переважно в урнах і мають сліди перебування у вогні. Це вказує на їхню присутність на тілі померлого під час обряду спалення. Аналіз інгумаційних захоронень свідчить, що гребені наявні в похованнях чоловіків, жінок та дітей і розташовані біля черепної коробки або в районі пояса, рідше – в урні. Очевидно, що їх носили всі члени колективу, незважаючи на вікові та статеві ознаки. Після смерті гребінь, заколотий у волосся, супроводжував померлого у потойбічний світ.

Без огляду на те, що ці вироби є складними у виготовленні, вони знайдені в достатній кількості як на поселеннях, так і на поховальних пам'ятках. Враховуючи це, можемо стверджувати, що в другій чверті I тис. н. е. під впливом провінційно-римської культури серед варварського населення збільшився попит на ці предмети побуту. Це зумовило появу на місцях косторізних майстерень, які спеціалізувалися на виготовленні різних типів гребенів, а отже – виокремлення окремої галузі ремесла. Продукування більшої кількості гребенів вимагало знання техніки і технології справи, навиків роботи, наявності спеціального інструменту і сировини. Як слушно зауважив В. Петров,

такий промисел потребував кооперування кількох людей [Петров, 1964, с. 110]. Подібно до гончарного виробництва, косторізні майстерні забезпечували потреби не тільки свого поселення, а й цілої округи. Звичайно, що якась частина гребеневої продукції могла надходити в середовище черняхівської, вельбарської та карпатських курганів культур у вигляді імпорту з території Північного Причорномор'я і Подунав'я.

Проблема класифікації та хронології кістяних гребенів, без сумніву, потребує подальшого вивчення. Дослідження пам'яток римського часу та нові знахідки кістяних гребенів дадуть можливість розробити загальну уніфіковану класифікацію цих виробів з точнішим датуванням, що своєю чергою, матиме велике практичне значення при визначенні культурної належності та хронології археологічних пам'яток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. – К., 1961. – 120 с.
2. Баран В. Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957–1960 гг.) // МИА. – № 116. Древности эпохи сложения восточного славянства. – М., 1964. – С. 213–252.
3. Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981. – 264 с.
4. Баран В. Д., Гонкало О. В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К., 2005. – 144 с., 67 іл.
5. Брайчевский М. Ю. Погребение в Горке-Полонке на Волыни // МИА. – № 116. Древности эпохи сложения восточного славянства. – М., 1964. – С. 173–175.
6. Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // МИА. – № 139. История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. – М., 1967. – С. 144–159.
7. Винокур И. С. Історія і культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. – К., 1972. – 180 с.
8. Гей О. А. Могильник у с. Раковец (раскопки 1985 г.) // Раннеславянский мир: материалы и исследования. – М., 1990. – С. 109–118.
9. Герета І. П. Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури // МДАПВ. – 1995. – Вип. 6. – С. 144–163.
10. Герета І. Місце так званих князівських поховань серед пам'яток черняхівської культури (На підставі нових досліджень) // Записки НТШ. – Т. CCXLIV. Праці Археологічної комісії. – 2002. – С. 223–236.
11. Козак Д. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів. – К.; Луцьк; Львів, 1994. – 112 с.
12. Козак Д. Венеди. – К., 2008. – 470 с., 247 рис.
13. Козак Д., Оприк В., Шкоропад В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. – К., 1999. – 128 с., 78 іл., 23 фото.

- 44 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2012. Випуск 14–15
14. Козак Д., Прищепя Б., Шкоронад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – К., 2004. – 235 с.
 15. Кравченко Н. М. Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961–1964 гг.) // МИА. – № 139. История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. – М., 1967. – С. 77–135.
 16. Кухаренко Ю. В. Баївський могильник (за матеріалами розкопок В. П. Петрова і А. П. Каліщука) // Археологія. – 1975. – Вип. 18. – С. 51–61.
 17. Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин. – М., 1980. – 128 с.
 18. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. – Люблин, 2001. – 290 с.
 19. Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры // СА. – 1969. – № 1. – С. 147–159.
 20. Никитина Г. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. – М., 1996. – 182 с.
 21. Онищук Я. Германське населення вельбарської культури в етнічній історії Волино-Подільського пограниччя // Вісник Львівського Університету. – 2000. – Вип. 35–36. – С. 13–31 – (Серія історична).
 22. Пачкова С. П., Яковенко Э. В. Черняховский могильник у с. Малиновцы на Днестре // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – Киев, 1983. – С. 55–61.
 23. Петров В. П. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900–1901 гг.) // МИА. – № 116. Древности эпохи сложения восточного славянства. – М., 1964. – С. 53–117.
 24. Смирнова Г. И. Поселение у с. Незвиско в первые века новой эры // МИА. – № 116. Древности эпохи сложения восточного славянства. – М., 1964. – С. 196–212.
 25. Ткач В. Археологічні пам'ятки верхів'я річки Розинки // АДЛУ. – 2008. – Вип. 11. – С. 195–208.
 26. Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери (племена липицької культури). – К., 1975. – 176 с.
 27. Цыгылык В. Раскопки поселений у сел Ремезовцы и Майдан-Гологирский Львовской области // Археологические исследования на Украине в 1968 году. – К., 1971. – Вып. 3. – С. 203–205.
 28. Шишкин Р. Г. Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культури полів поховань на Україні. Тези доповідей семінару (Київ, 14–16 грудня 1999 р.). – К., 1999. – С. 43–47.
 29. Шишкин Р. Г. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 244–246.
 30. Щукин М. Готский путь: Готы, Рим и черняховская культура. – СПб., 2005. – 576 с.
 31. Chmielowska A. Grzebienie starożytnie i średniowieczne z ziem Polskich // Acta archaeologica Lodziensia. – Łódź, 1971. – № 20. – 160 s.
 32. Dąbrowska-Piętka T. Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w. n. e. z międzyrzecza Dniepru i Bugu // WA. – Warszawa, 1961. – Т. XXVII. – З. 2. – S. 217–238.
 33. Hadaczek K. Grabarka Niesłuchowska // Teka konserwatorska. – Lwów, 1904. – Т. III. – З. 1. – S. 1–14, 1 tabl. rys.

34. Thomas S. Studien zu den Germanischen Kämmen der Römischen Kaiserzeit // Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. – Leipzig, 1960. – В. 8. – S. 54–120.

Стаття: надійшла до редакції 10.10.2011
прийнята до друку 20.11.2011

**BONE COMBS FROM ARCHAEOLOGICAL CULTURAL COMPLEXES
OF FIRST HALF OF 1ST MILLENNIA AD
IN THE AREA BETWEEN THE RIVERS DNISTER AND PRYPIAT**

Yaroslav ONYSHCHUK

Volodymyr PROKOPIV

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: onyshchuk@ukr.net,
prockopiv@gmail.com*

The problems are clarified of distribution, typology and chronology of bone combs which were discovered on settlements and necropolises of first half of first millennia AD in the area between the rivers Dnister and Prypiat. Short assumption was made about social value and functional forms of bone combs.

Key words: bone combs, type, variant, distribution, chronology, use, settlement, necropolis, cultures of first half of 1st millennia AD.

**КОСТЯНЫЕ ГРЕБНИ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСАХ КУЛЬТУР
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ Н. Э.
ДНЕСТРО-ПРИПЯТСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ**

Ярослав ОНИЩУК

Владимир ПРОКОПИВ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина,
e-mail: onyshchuk@ukr.net,
prockopiv@gmail.com*

Рассмотрены вопросы распространения, типологических особенностей и хронологии костяных гребней, найденных на поселениях и могильниках культур первой половины I тысячелетия н. э. Днестро-Припятского междуречья. Коротко охарактеризованы их значение и использование в тогдашнем обществе.

Ключевые слова: костяные гребни, тип, вариант, распространение, хронология, использование, поселение, могильники, культуры первой половины I тысячелетия н. э.